

استاد ESTAD

ESKİ TÜRK EDEBİYATI ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

[Journal Of Old Turkish Literature Researches]

E-ISSN: 2651-3013

Cilt: 4 Sayı: 2 Ağustos 2021

ss. 650-666

Makalenin Geliş

Tarihi

20/07/2021

Makalenin

Kabul Tarihi

29/08/2021

Yayın Tarihi

30/08/2021

17. YÜZYILDA YAZILMIŞ MÜTERCİMİ BİLİNMEYEN BİR İLMİHÂL: ENVÂRU'L-KULÛB

Ermîş DANDAN¹

ÖZET

Davranış bilgisi anlamına gelen ilmihal, bir Müslümanın baş ucundan eksik etmeyeceği temel dinî bilgilerin yer aldığı eser anlamında kullanılmaktadır. Hitap edilen insanların yaşadığı coğrafya ve zamana göre değişiklikler gösterse de herkesin bilmesi elzem olan temel hususları içerir. İmân, ibadet ve ahlak unsurları etrafında şekillenerek kişinin mükellef olduğu görev ve sorumlulukları ve ihtiyaç duyduğu gerekli bilgiyi öğrenmesine yardımcı olur. İlmihâller kendilerine özgü ve diğer fikhî türlerden ayrılarak özellikle fıkın tüm konularını barındırmayarak iman ve ibadet gibi özel konuları da içerdikleri, konu ve üslup bakımından ayrışan yönlerinin bulunduğu söylenebilir.

Bu çalışmanın konusunu oluşturan ve mütercimi bilinmeyen *Envâru'l-Kulûb* adlı mensûr ilmihal, 17. yüzyılda padişah I. Ahmet'in isteği üzerine kaleme alınmış olup Farsça *Mesâbihü'l-İmân* adlı bir eserin tercümesidir. İslâm'ın temel dinî kaidelerini anlatan bu eser 50 bölümden oluşmaktadır. Çalışmamızda, mensur olarak kaleme alınan eserin tespit ettiğimiz yedi nüshasının tanıtımı yapılacak ve eserin muhtevası ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler: tercüme, ilmihal, Envâru'l-Kulûb, 17. Yüzyıl, I. Ahmet.

¹ Yüksek Lisans Öğr. Muğla Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı ABD., ermisdandan@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-3263-713X

AN UNKNOWN CATECHISM WRITTEN IN THE 17TH CENTURY: ENVÂRU'L-KULÛB

ABSTRACT

Catechism, which means knowledge of behavior, is a work that contains basic religious information that a Muslim must know. Although it varies according to the geography and time of the people addressed, it includes the basic issues that everyone should know. It is shaped around the elements of faith, worship and morality, helping the person to learn the duties and responsibilities he is responsible for and the necessary knowledge he needs. It can be said that catechisms are unique to themselves and differ from other types of fiqh, and they do not contain all the subjects of fiqh, and they also include special subjects such as faith and worship, and they have different aspects in terms of subject and style.

The prose catechism named Envâr al-Kulûb, which is the subject of this study and whose translator is unknown, was written at the request of Sultan Ahmet I in the 17th century and is a translation of a work called Mesâbîh al-Îmân in Persian. This work, which describes the basic religious principles of Islam, consists of 50 chapters. In our study, the seven copies of the work written as prose will be introduced and the content of the work will be revealed.

Keywords: translation, catechism, Envâr al-Kulûb, 17th century, Ahmed I.

GİRİŞ

1. İlmihâlin Tarifi ve İlmihâl Kitapları

Müslüman bir kişi, ferdî ve sosyal yaşantısında İslâm dininin emir ve yasaklarını gözeterek yaşamak için öncelikle dinin temel kurallarını bilmeye ihtiyaç duymuştur. Bu ihtiyaç doğrultusunda temel dinî bilgileri içeren ilmihalin bir kitap haline gelerek yaygın kullanım alanı oluşturmasıyla bu türe olan rağbet artarak telif ve tercüme şeklinde eserler kaleme alınmıştır.

“İlim” ve “hâl” kelimelerinden meydana gelerek “davranış bilgisi” şeklinde anlamlandırılan ilmihâl türünün ıstılahtaki manası “*inanç, ibadet, muamelat (günlük yaşayış), ahlak konuları, yer yer büyük peygamberler, ayrıca Resul-i Ekrem'in hayatına dair özlü bilgileri içeren el kitabı*” (Kelpetin Arpaguş, 2000: 139); “*Kişinin kendisine, yaratıcısına ve çevresine karşı nasıl davranacağını belirleyen ve günlük ihtiyaçları temin eden asgarî müşterek bilgiler toplamını ifade etmektedir. Hıristiyanlık'ta da “catechism” adı altında benzer kullanıma rastlanmaktadır.*” (Kelpetin Arpaguş, 2002: 26) şeklinde tanımlanmaktadır. Müslümanların baş ucundan eksik etmeyeceği en zarurî gereksinim olan

ilmihal eserleri, kişinin yükümlü olduğu görev ve sorumluluklarını öğreneceği bilgileri barındırmaktadır. İslam dininin muhtelif coğrafyalara yayılmasıyla ve zaman kavramı etrafında hitap edilen kişilerin ihtiyaçlarına göre birtakım değişikliklere uğrasa da temelde iman, ibadet ve ahlak konularına yer verilmektedir.

Müslümanların el kitabı hüviyetindeki ilmihallerin muhtevası hakkında tespitlerde bulunan Memduhoğlu, türün içeriğini řu sözlerle ifade etmiştir:

“Örneđin ilmihallerde meselenin hikmetinin üzerinde durulması, bazen ikaz ve uyarı bazen de teşvik ifade eden cümleler, tekrarlar ve benzetmeler şeklinde yan unsurlara rastlanılmaktadır. Konular okuyucuya arz edilirken, genellikle lügavî ve istilâhî anlamlara yer verilmediği, yer verilse bile bunların çok fazla bir yekün tutmadığı, nakledilen ayet ve hadislerin, bir düşünceyi veya görüşü ispat etmekten ziyade, muhatabın dikkatini toplamak, teşvik ve uyarmak amacıyla kullanıldığı, görülmektedir. Bazen de anlatılan konuyla mutabık bazı hikâyeler anlatılarak, soyut olan bir düşüncenin somut bir olaya indirgenmesi ve muhatabın zihninde daha çok yer etmesinin amaçlandığı anlaşılmaktadır.” (Memduhoğlu, 2016: 25)

İlmihâl türü eserlerin ortaya çıkışı Osmanlı dönemi ile ilişkilendirilse de kuruluş dönemi öncesinde oluşumunu tamamlayan ilmihallerin varlığı bilinmekte ve türün sistemli hale gelerek yaygınlaşmasına vesile olan eserler de bulunmaktadır. Ebu'l-Leys es-Semerkindî (ö. 373/983)'nin *Mukaddimetü's-salatı*, Ahmed b. Muhammed b. Mahmud el-Gaznevî (ö. 593/1197)'nin *Mukaddimetü'l-gaznevî'si*, Kemâleddîn Muhammed b. Ubbâd b. Melek el-Hilâtî (ö. 652/1254)'nin *Telhîsu Câmî'i'l-kebirî*, Zeynüddîn Muhammed b. Ebübekr b. Abdulmuhsin er-Râzî (ö.666/1268)'nin *Tuhfetü'l-Mülûk'u*, Saidüddîn Fergânî (ö. 699/1300)'nin Farsça eseri *Menâhicü'l-ibâd ile'l-meâd'ı*, Muhammed b. Muhammed Sedîdüddîn el-Kaşgârî (ö. 705/1305)'nin *Münyetü'l-musallî* ve *Gunyetü'l-mübtedî'si*, Lutfullah en-Nesefî (ö. 750/1343)'nin *Fıkhu'l-Keydânî'si* ve Mevlânâ Abdülaziz el-Fârisî'nin Farsça olarak kaleme aldığı *Umdetü'l-islâm fi erkânî'l-hams* adlı eserler zikredilebilir (Aynacı, 2009:44).

Osmanlı coğrafyasında yaşan insanlara temel dîni bilginin ulaştırılması yönelik sistemli bir şekilde telif, tercüme ve şerh faaliyetlerinin başlandığı ve muteber eserlerin Türkçeye tercüme edildiği görülmektedir. Ebü Nâsır b. Tâhir b. Muhammed es-Serahsî tarafından Harezmi Türkçesi ile kaleme alınan *Güzide'si*, müellifi İmâm Kadî'nin *Kitâb-ı Gunyâ'sı*, müellifi ve mütercimi bilinmeyen *İrşâdü'l-müluk ve's-selâtin*, Zâhiruddin Muhammed Bâbü Mirza

(ö. 937/1530)'nın *Mübeyyen Der Fıkh*'i, Abdurrahman b. Yusuf Aksarâyî (ö. 950/1543'ten sonra)'nin *İmâdü'l-İslâm*'i, Kutbeddîn İznîkî (ö. 821/1418)'nin *Kitab-ı Mukaddime*'si, Molla Fenârî (ö. 834/1431)'nin *Risâletü's-salâtiyye*, *Mürşidü'l-musallî ve Şerhu Fıkhî'l-keydânî*'si, Hasan b. Ali el-Hanefî'nin *Risâle fi'l-fıkh alâ mezhebi Ebî Hanîfe*, Muslihuddîn Mustafa Karamânî (809/1406)'nin *et-Tavdîh Şerh li Mukaddime Ebi'l-Leys*'si, İbn Melekzâde (854/1450)'nin *Şerhu Tuhfeti'l-mülûk*'u, Tâhir b. İslâm b. Kâsım b. Ahmed el-Ensârî el-Harezmi (ö. 771/1369)'nin *Cevâhiru'l-fıkh fi'l-ibâdât*'i, Kemâleddin İbnü'l-Hümmam (ö. 861/1475)'in *Zâdü'l-fakîr fi'l-fürû* ve Mevlâ Şükrullah b. Şihâneddin Ahmed b. Zeynüddin el-Amâsî (ö. 864/1460)'nin, *Menhecû'r-reşâd* adlı eserler ilmihal eserlerine örnek olarak gösterilebilir (Aynacı, 2009: 45-48).

Çalışmada amacımız, *Envâru'l-Kulûb* adlı mensur ilmihâlin öncelikle nüshalarını tanıtmak, sonrasında ise muhtevası ve tercüme usulü hakkında bilgiler vermektir.

2. Envâru'l-Kulûb

Eser, ilk kez Sadık Yazar'ın 2011 yılında hazırladığı “*Anadolu Sahası Klasik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği*” isimli doktora çalışmasında isim olarak geçmektedir. Yazar, “fıkhî ilimler” başlığını açtığı bölümde XVII. yüzyılda kaleme alınmış eserleri tanıtırken “mütercimi belirsiz Envaru'l-Kulûb (Tercüme-i Mesâbihü'l-İmân)” şeklinde söz konusu eseri isim olarak vermektedir (Yazar, 2011: 1091). Daha sonra Yazar, 2014 senesinde “*Osmanlı Döneminde Fıkh Sahasında Yapılmış Türkçe Tercüme*” başlıklı makalesinde *Envaru'l-Kulûb* adlı eserin içeriğinden bahsetmektedir. Bu yazısında, telif sebebi ve fihrist hakkında kısa malumât vererek eserin nüshalarının kütüphane bilgilerini vermektedir. Yazar, bazı nüshalarda girişteki bir ifadeden mütercim Azmî olarak tespit edildiği söylene de bunun doğru olmadığını ifade etmektedir. Ayrıca diğer bir nüshada İbn Bahşî, Yahya bin Bahşî olarak kaydedildiğini fakat metinde bununla ilgili herhangi bir bilginin olmadığını da açıklamaktadır (Yazar, 2014: 118-119).

Mütercim, eserinde İslâm dininin sağlam kural ve hükümlerine dair meselelerin yer aldığını belirterek iyiyi kötüden ayırdığını, idrak ve kalpleri aydınlatarak şüpheleri ortadan kaldırmak istediğini belirtir. Ayrıca mütercim eserine verdiği *Envâru'l-Kulûb* adını şöyle ifade etmektedir:

“Çünkü bu kitâbun mesâ'îli dîn-i mübîn ve şer'-i metîne mute'allike olup bâ'is-i tenvîr-i kulûb ü efhâm ve müceb izâle-yi zalâm şükûk u evhâmdur. Lâ-cerem **Envâru'l-Kulûb** ismi ile tesmiye olunup maksûda şürû' olundu.” (5a)

2.1. Nüshaları

2.1.1. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Nüshası

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi “NEKTY05864 297.4” numarada kayıtlıdır. Talik hattıyla yazılmış olan bu nüsha 76 varaktan oluşmaktadır ve nüshanın her sayfası 30 satırdır. 1b sayfasında altın yıldız ile süslenmiş bir serlevha yer alır ve eserin baş kısmında ise “kitâb-ı Envârü’l-Kulüb tercüme-yi Mesâbihü’l-İmân Sultân Ahmed Hân-ı evvel için tercüme olunmuştur” şeklinde bir not bulunur. Her sayfası altın yıldız ile çerçevelenmiş olan nüshanın konu başlıkları kırmızı mürekkep ile yazılmış, ayrıca ayet ve hadislerin üzeri de kırmızı mürekkep ile çizilmiştir. 240x150 mm. ölçülerinde olan nüshanın istinsah tarihi ve müstensihi belli değildir.

2.1.2. Ankara Millî Kütüphane Nüshası

Ankara Millî Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu’nda bulunan bu nüsha “06 Mil Yz A 8126” numarada kayıtlıdır. Harekeli nesih hattıyla yazılan nüsha 200x130-160x80 mm. ölçülerindedir. Her bir sayfasında 17 satır bulunan nüsha tam olarak 202 varaktır ve son sayfasında bir tevbe duası yer almaktadır. Nüshanın 1b sayfasında kırmızı çerçeve içinde süslenmiş bir serlevha bulunmakta ve serlevhanın hemen altında kırmızı mürekkeple “Hâzâ Kitâb-ı Envârü’l-Kulüb An Terceme-yi Mesâbihü’l-İmân” şeklinde eserin ismi yer almaktadır.

Bölüm başlıkları, beyit ve nazım gibi kelimeler kırmızı mürekkep ile yazılmıştır. Ayet ve hadislerin de üzerine kırmızı mürekkeple çizgi çekilmiştir. Nüshanın her sayfasında kırmızı mürekkeple yapılmış çerçeve olup bazı sayfalarda rutubet izleri vardır. Nüsha 1 Receb 1074 (29 Ocak 1664) tarihinde istinsah edilmiştir. Müstensihi belli değildir.

2.1.3. Süleymaniye Kütüphanesi Hamidiye Bölümü

Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Hamidiye Bölümü’nde 628 numarada kayıtlıdır. Nesih hattıyla yazılan nüshanın her bir sayfasında 15 satır bulunmaktadır. 1b ve 2a sayfaları tezhiplidir, altın yıldızlı çerçeveler içinde siyah mürekkep ile yazılmıştır.

Çerçevenin dışında kalan yerde altın yıldızlı, pembe ve mavi mürekkeplerle çiçek süslemeleri bulunmaktadır. Serlevha ise altın yıldız ve mavi ile süslenmiştir. Nüshanın tüm sayfaları altın yıldızlı çerçeve ile kaplıdır. Ayet ve hadislerin üzeri kırmızı mürekkep ile çizilmiştir. Önemli isimler, fasıllar, beyit ve nazım kelimesi kırmızı mürekkep ile yazılmıştır. 204 varaktan oluşan nüshanın müstensihi ve istinsah tarihi belli değildir.

2.1.4. Süleymaniye Kütüphanesi Kemankeş Bölümü

Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Kemankeş Bölümü 291 numarada kayıtlıdır. Nüshanın baş kısmında “Mesâbihü'l-Îmân tercümesi Envârü'l-Kulûb” ve “..... vâlide-yi atık câmi'-i şerîfine Kemankeş Emîr Hâce'nin vakf eyledüğü kitâblardandır” şeklinde not bulunmaktadır. Talik hattıyla yazılan nüsha 200 varaktır. Her sayfa 19 satırdan oluşmaktadır. Fasil isimleri, mühim kişiler, beyit ve nazım kelimeleri kırmızı mürekkep ile yazılmıştır. Ayet ve hadislerin üzerine de kırmızı mürekkeple çizgi çekilmiştir. Müstensihî ve istinsah tarihi belli değildir.

2.1.5. Süleymaniye Kütüphanesi Nuruosmaniye Bölümü

Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Nuruosmaniye Bölümü 2329 numarada kayıtlı olan nüshanın baş tarafında eserin muhtevasını özetleyen fihrist bölümü bulunmaktadır. Fihristteki sayfa numaraları kırmızı mürekkep ile yazılmıştır. Eserin adı yazmada Mesâbihü'l-Îmân Tercümesi Envârü'l-Kulûb” şeklinde yer almaktadır. Eser, altın yaldızlı serlevhanın hemen altında bulunan “besmele” ile başlamaktadır. Tüm sayfalarda altın yaldızlı çerçeve kullanılmıştır. Dua cümlelerini ayırmak için altın yaldızlı işaretler konulmuştur. Nazım, beyit vb. kelimeler kırmızı mürekkep ile yazılmış, ayet ve hadislerin üzerine kırmızı mürekkep çekilmiştir. Nesih hattıyla yazılan nüshanın her bir sayfasında 21 satır vardır. 141 varak olan nüshanın müstensihî ve istinsah tarihi belli değildir.

2.1.6. Süleymaniye Kütüphanesi Nuruosmaniye Bölümü

Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Nuruosmaniye Bölümü 2330 numarada kayıtlı olan nüsha nesih hattıyla kaleme alınmıştır. Altın yaldızlı çerçeve kullanılmış, altın yaldız, kırmızı ve lacivert renklerle bir serlevha tezhibi yapılmıştır. Nüshanın her bir sayfasında 15 satır bulunmaktadır. Altın yaldızlı çerçeve nüshanın sadece 1b-2a sayfalarında bulunmaktadır, diğer sayfalar çift çizgi şeklinde kırmızı mürekkep ile çerçevelenmiştir. Fasil isimleri, nazım ve beyit kelimeleri kırmızı mürekkep ile yazılmış, ayet ve hadislerin üzeri de kırmızı mürekkep ile çizilmiştir. Müstensihî ve istinsah tarihi belli olmayan nüsha 205 varaktır.

2.1.7. Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar Bölümü

Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Yazma Bağışlar Bölümü 4916 numarada kayıtlıdır. Nesih hattıyla kaleme alınan bu nüshanın ilk sayfasında kırmızı mürekkeple “Hâzâ Kitâb-ı Mesâbihü'l-Îmân” adlı başlık bulunmaktadır. Sade bir serlevhası bulunan nüshanın 1a sayfasında ince bir çerçeve vardır.

Dua cümlelerini ayırmak için kırmızı mürekkeple işaretler konulmuştur. Beyitler ve fasıl isimleri kırmızı mürekkeple yazılmış, ayet ve hadislerin üzeri kırmızı mürekkeple çizilmiştir. 190 varak olan nüshanın her bir sayfasında 17 satır vardır. Müstensihî ve istinsah tarihi belli değildir.

2.2. Muhtevâsı

17. yüzyılda kaleme alınmış ve kim tarafından tercüme edildiği bilinmeyen *Envârü'l-Kulûb*, bir müslümanın bilmesi gereken ve temel dinî bilgileri içeren ilmihal görünümündedir. Mütercim, eserin giriş bölümünde ayetlerden alıntılar yaparak Allah'a hamd ve senâda bulunmaktadır:

“*Sipâs-ı bî-kuyâs ol hâlıkî'l-cinni ve'n-nâs hazretlerine ki mişkât-ı kulûb içre mesâbîh-i îmânı fûrûzân ve eşi*”a-yı kemâlâtından kârhâne-yi cihânı pürleme'ân eyledi. Zihî Melik-i Cebbâr ve müfîz-i envâr ki pertev-i icâdı şebistân-ı cihân içre şem'a ve fehvâ-yı ² بِمَصَابِيحِ الدُّنْيَا السَّمَاءِ رَبَّنَا وَلَقَدْ andan bir lem'adur. Ve dürûd-ı nâ-mahdûd ol sâhib-i makâm-ı Mahmûd hazretlerine ki sirâc-ı vehhâc-ı dîni şem'-i meclis-i âlemiyân ve muktebisân-ı kabes-i yakîni zulmet-i hayretde vâsil-ı ser-menzil-i irfân eyledi. Zihî Resûl-i güzîn ve hâtemü'n-nebiyyîn ki misbâh-ı zât-ı kerîmü's-sifâtına Cebrâ'il-i emîn pervâne ve mazmûn-ı ³ اللَّهُ خَلَقَ مَا أَوْلَى ol şem'-i münevverden bir zebânedür. Ve âl-i ferhunde-fâl ve ashâb-ı huceste-hisâline ki mesâbîh-i dücâ ve mefâth-i hüdâ olup zalâm-ı küfri leme'ân-ı süyûf ile nâ-bedîd ve feth-i ekâlîm ile ³ أَوْجَأَ اللَّهُ دِينَ فِي يَدْخُلُونَ النَّاسَ وَرَأَيْتَ mefhûmını tecdîd itdiler sallâllâhu aleyhi ve aleyhim ve alâ men tebe'ahum bi'l-ihsân mâ tenevveret mekâmînü'l-kulûb bi-mesâbîhi'l-îmân.” (1b-2a)

Sonrasında eserin telif sebebini açıklayan mütercim, eserini zamanın nadir eserleri arasında sınırsız faziletler içeren, eşi benzeri bulunmayan nasihat kitapları arasında yer alan Farsça kaleme alınmış *Mesâbîhü'l-Îmân* isimindeki eserden tercüme ettiğini ifade etmektedir. Mütercim, Farsça yazılan bu eserin Anadolu halkı tarafından anlaşılamadığı ve yeterli miktarda istifade edilemediğini belirttikten sonra misk kokularıyla örtülü, faydalı incilerle süslenmiş bu eseri Türk diline tercüme ettiğini söyler:

“*Ammâ ba'de kitâb-ı mesâbîhü'l-îmân ki nâdire-yi devr-i zamân olup fezâ'ili nâma'dûd ve kütüb-i mevâ'izde adîli mefkûddur. Nazar-ı kâsır-ı fakîr ve ma'rûz-ı fikr-i fâtir-i hakîr oldukda lugat-i Fârisî üzre olup fâ'idesi tâmmе ve bu diyârın ahâlîsine menfa'ati 'âmmе olmamağın hâtırda bu hâtırâ cây-gîr ve bu emel hemhâbe-i zamîr oldu ki eger mevâni'-i rûzigâr ve savârîf-i leyl ü nehâr bir zamân*

² “Andolsun biz, en yakın göğü kandillerle donattık.” (Mülk, 67/5).”

³ “İnsanların, Allah'ın dinine dalga dalga girdiklerini gördüğün zaman...” (Nasr, 110/2).

fursat ve bir müddet ruhsat müyesser olursa ol kitâb-ı müşkîn-nikâbı lisân-ı

Türki ile tercüme idem tâ kim tâ'ife-i ervâmun dahı gerden ü gûş-ı i'tibârları anun ferâ'id-i fevâ'idiyle müzeyyen ve ekser-i havâss u 'avâmun letâ'if-i me'ânîsinden müstefîd olmaları mu'ayyen ü mübeyyen ola.” (2a-2b)

Mütercim, I. Ahmed'e övgülerde bulunduktan sonra padişahın şefkatine nail olarak has odasındaki hürmet sahibi hizmetçilerin arasında yerini almış ve padişahın isteği üzerine bu eseri tercüme etmiştir:

“pâdişâh-ı veliyy-i ni'met şehin-şâh-ı Sikender-azîmet müfîz-i envâ'-ı ni'am u atâyâ mu'in-i kâffe-yi ümem ü re'âyâ mâlik-i rikâbi'l-ümem mevlâ-yı mülûki'l-Arabi ve'l-Acem sâhibü'l-hilâfeti fi'l-âfâk vâlî-yi ekâlîmü'l-âlem bi'l-istihkâk sultânü'l-maşrikeyn hâkânü'l-hâfikeyn es-sultân bin es-sultân bin es-sultân es-sultân Ahmed Hân ibnü's-sultân Mehemed Hân bin es-sultân Murâd Hân uyyide erkâni saltanatıhi bi-te'yîdi'l-Meliki'l-Mennân hazretleri zerre-perverlik ve hürşîd-güsterlik idüp bu kemînesine nazar-ı merhamet ve dîde-yi şefkat birle nigâh itdi ve lâyük-ı hıdmet-i âlî-rütbeti görüp bi'l-fi'l hâne-yi hâsında mukîm olan huddâm-ı zevi'l-ihtirâmı silkine insilâka fermân ve ânen-fe-ânen tertîb-i şâhâne ve nüvâziş-i pâdişâhâne ile mümtâz ü ser-efrâz-ı akrân eyledi. Ve cây-gîr-i zamîrim olan emr-i hatîre مَلْهُمُونِ الدَّوْلِ أَرْيَابُ muktezâsınca min indillâh mülhem olup ol esnâda kitâb-ı mesfûrun tercemesini bu fakîr-i kem-bidâ'a ve hakîr-i za'ifü'r-re'y ü kalîlü'l-istitâ'aya fermân idüp şeref-i imtisâle mübâderet ile bi-hamdillâhi te'âlâ teşerrüf hâsıl oldı.” (2b-3a)

Eserin giriş bölümünde mütercimin kaleme aldığı şiiri de bulunmaktadır:

[Mefâ'ilün / Mefâ'ilün / Fe'ülün]

İlâhî 'izz-i zâtun hürmetiçün

Dahı cümle sıfâtun hürmetiçün

Anun hakkı ki oldur şâh-ı levlâk

Olup tesbîhi dâ'im mâ-'aref-nâk

Ki şâhinşâha virüp 'ömr-i sermed

Serîr-i saltanatda tut mü'ebbed

İdüp cümle murâdâtın müheyyâ

Anun esbâb-ı 'ıyşın kıl mühennâ

Pür olsun zikr-i hayrı ile 'âlem

Bi-hakkı hürmet-i Havvâ vü Âdem

Cihân-dârında bâkî eyle nâmin

İlâhî 'izzetün hakkıçün âmîn

Envârü'l-Kulûb adlı eser 50 fasla ayrılmıştır. Telif sebebini nihayetlendiren mütercim “*Fihrist-i Kitâb*” başlığıyla ele aldığı meseleleri ve muhtevayı özetleyen konu başlıklarına değinmiştir. Umumiyetle namaz, oruç, abdest vb. gibi dinin temel kaideleri hakkında birçok bölümde meseleleri izah eden mütercim, gıybet, ikiyüzlülük, komşu hukuku, cömertlik ve cimrilik, hırsızlık, zinâ ve kısas gibi sosyal konuları da ihmal etmemiştir. Fihristin tam metni şu şekildedir:

Fihrist-i Kitâb

Evvelki fasl tevhid ü ma'rifet beyânındadır. **İkinci fasl** îmânun evsâfı beyânındadır. **Üçüncü fasl** dîdâr-ı bî-çûn u bî-çûne beyânındadır. **Dördüncü fasl** Muhammed Mustafâ'nun ve sâ'ir peygamberler üzre fazileti beyânındadır. **Beşinci fasl** hazret-i Kur'ân'un sâ'ir kütüb ü suhûf üzre fazileti beyânındadır. **Altıncı fasl** sünnet ü cemâ'atün şerâ'iti beyânındadır. **Yedinci fasl** kelime-yi tayyibenün fazileti beyânındadır. **Sekizinci fasl** namâzun fezâ'ili beyânındadır. **Tokuzuncı fasl** namâzı cemâ'atle kılmanun fazileti beyânındadır. **Onuncu fasl** ezânun fazileti beyânındadır. **On birinci fasl** âbdestün ahkâmı beyânındadır. **On ikinci fasl** âbdesti bozan nesnelere beyânındadır. **On üçüncü fasl** guslün ahkâmı beyânındadır. **On dördüncü fasl** mâ'-i mutlak ve mâ'-i mukayyed beyânındadır. **On beşinci fasl** teyemmümün ahkâmı beyânındadır. **On altıncı fasl** edüke mesh itmenün beyânındadır. **On yedinci fasl** namâzun evsâfı beyânındadır. **On sekizinci fasl** namâzun ahkâm u erkânı beyânındadır. **On tokuzuncu fasl** namâzı bozan nesnelere beyânındadır. **Yigirminci fasl** fevt olan namâzların kazâsı beyânındadır. **Yigirmi birinci fasl** secde-yi tilâvet beyânındadır. **Yigirmi ikinci fasl** seferî namâzun beyânındadır. **Yigirmi üçüncü fasl** cum'a namâzının beyânındadır. **Yigirmi dördüncü fasl** iki bayrâm namâzı

beyânındadır. **Yigirmi beşinci fasl** cenâze namâzı beyânındadır. **Yigirmi altıncı fasl** ramazân orucu beyânındadır. **Yigirmi yedinci fasl** zekât-ı emvâl beyânındadır. **Yigirmi sekizinci fasl** fezâ'il-i hac beyânındadır. **Yigirmi tokuzuncu fasl** tilâvet-i Kur'ân beyânındadır. **Otuzuncu fasl** peygambere salavât getürmenün fezâ'ili beyânındadır. **Otuz birinci fasl** du'â itmenün fezâ'ili beyânındadır. **Otuz ikinci fasl** fezâ'il-i takvâ beyânındadır. **Otuz üçüncü fasl** on gicenün fezâ'ili beyânındadır. **Otuz dördüncü fasl** gazab yutmanun fazîleti beyânındadır. **Otuz beşinci fasl** ulemânun fezâ'ili beyânındadır. **Otuz altıncı fasl** vâlideynün hukûkî beyânındadır. **Otuz yedinci fasl** konşunun hukûku beyânındadır. **Otuz sekizinci fasl** namâzı terk idenün ukûbeti beyânındadır. **Otuz tokuzuncu fasl** gıybet söylemenün ukûbeti beyânındadır. **Kırkıncı fasl** hamr içmenün ukûbeti beyânındadır. **Kırk birinci fasl** zinâ vü livâtanuñ ukûbeti beyânındadır. **Kırk ikinci fasl** hasedün ukûbeti beyânındadır. **Kırk üçüncü fasl** sehânun medhinde ve buhlün zemmindedür. **Kırk dördüncü fasl** vâlideynine âsî olmanun ukûbeti beyânındadır. **Kırk beşinci fasl** riyânun ve kovıcılık itmenün ukûbeti beyânındadır. **Kırk altıncı fasl** nikâh u talâk beyânındadır. **Kırk yedinci fasl** şikâr u zebâyih beyânındadır. **Kırk sekizinci fasl** yeminün ahkâmı beyânındadır. **Kırk tokuzuncu fasl** sirkat ahkâmı beyânındadır. **Ellinci fasl** kısâs beyânındadır.

Mütercimim üslubunu ve konuyu ifâde tarzının görölmesi adına eserin birinci faslı aşağıda verilecektir:

EVVELKİ FASL

Tevhîd ve Ma'rifet Beyânındadır

Eger su'âl itseler ki tevhîd nedür? Cevâb vir ki tevhîd Hak *subhânehu ve te'âlânun* birliğine ikrâr eylemekdür. Nitekim küffâr-ı dūzah-karâr seyyid-i 'âlem ve sened-i benî Âdem olan hazret-i risâletden *sallâllâhu te'âlâ aleyhi ve sellem* Hak *tebâreke ve te'âlânun* evsâf-ı şerîfesinden su'âl eylediler, derhâl hazret-i Cebrâ'il-i emîn *salavâtullâhi te'âlâ ve selâmuhu aleyhi* bu sūre-yi şerîfeyi inzâl eyledi ki الصَّمَدُ اللَّهُ أَحَدٌ اللَّهُ هُوَ قُلٌّ⁴ ya'nî yâ Muhammed, benim evsâfımdan su'âl iden küffâra di ki Allâh ya'nî ma'būd-ı bi'l-hak birdür, dahı cümleden bî-niyâz ve cümleñün maksûdı ve merci'idür.

Ve eger su'âl itseler ki ma'rifet nedür? Cevâb vir ki ma'rifet oldur ki Hak *te'âlâyı* anlayasın ve bilesin ki anun şerîki yokdur, dahı bî-çün u bî-çünedür. Çün imâle ile lisân-ı Arabî'de keyfe ve lisân-ı Türki'de nite ma'nâsınadır. Pes

⁴ “De ki: O, Allah'tır, bir tekdir. Allah Samed'dir.” (İhlâs, 112/1-2).

bî-çün keyfiyetsiz ya'nî niteliksiz dimekdür. Ya'nî zât-ı cenâb-ı Bârî a'yân u ecsâm-ı mahlûkât gibi ba'zı avâızla beyân olunmak kâbil degildür. Zîrâ cism ü cismânî degildür. Lâ-cerem bî-çün ü bî-çünedür ve dahı bilesin ki cümle halâyıkı ins ü cin ü melek ve vuhûş u tuyûr ve sâ'ir hayvânâtı ve cenneti ve cehennemi ve gökleri ve yerleri ve bunlarda olan mahlûkâtı tarfetü'l-ayn-ı vâhidde ya'nî bir kerre göz yumup açınca halk eylemişdür. Nitekin Kur'ân-ı azîmde haber virür *إِذَا أَرَادَ أَنْ يَقُولَ لَنْ يَكُونَ كُنْ لَهُ يَقُولُ أَنْ شَيْئًا أَرَادَ إِذَا* ⁵ ya'nî çün cenâb-ı İzzet *cellet kudretuhu* bir şey'ün 'ademden vücûda gelmesin murâd eylese hitâb-ı kün ol şey'e hitâb eyler ve derhâl ol şey vücûda gelür. Ve dahı bilesin ki gökleri ve yerleri altı günde halk idüp zâhir ü bedîdâr eyledi. Nitekim kelâm-ı kadîminde buyurur *الْعَرْشَ عَلَى اسْتَوَى ثُمَّ أَيَّامٍ سِنَةٍ فِي الْأَرْضِ السَّمَوَاتِ خَلَقَ الَّذِي اللَّهُ رَبُّكُمْ إِنَّ* ⁶ ammâ şöyle zan olunmaya ki semavât u arzîni altı günde halk itmesi ya'nî bunların azameti olup bunları icâd u ihdâsda tedbîr ü tadrîce ihtiyâcından ola. Ve hitâb-ı kün ile ân-ı vâhidde bunların ihdâsına hâşâ kâdir olmaya, belki bu tadrîc ü te'enniden garaz ibâdına umûrda te'enni vü vekâr memdûh ve şitâb u acele mezmûm oldugın ta'lîmdür. Ve illâ ol hâlık-ı semavât u arzînün kudret-i bâlîgasına nisbet cemî'-i külliyyât u cüz'iyâtun halkı ve icâdı yeksân u müsâvidür.

Ve dahı bilesin ki mahlûkât-ı mevcûde ve eşyâ-yı gayr-ı ma'dûdeden Hak *subhânehu ve te'âlâ* bir mahlûka müşâbih degildür ve dahı bir mahlûk ana müşâbih degildür. Ol kimseden togmadı dahı kimse andan togmadı ve ne togırsardır. Nitekim Kur'ân-ı azîm ve Furkân-ı kerîminde beyân idüp buyurur *لَمْ يَكُنْ لَكُمْ شَيْءٌ مِمَّا يَخْتَارُ وَلَمْ يَكُنْ لَكُمْ يَوْمَئِذٍ نَبِيٌّ* ⁷ ve bilesin ki her nesne ki dünyâda ve ukbâda ve heft âsumân u zemînde halk eylemişdür. Ve min ba'de halk idiserdür anun ilminden hâric degildür. Ve bu mahlûkâtun külliyyât u cüz'iyâtına ilmi ale's-sevâdur ebleh degildür ki ba'zına teveccüh ile hâşâ âherden gaflet ü zühûl lâzım gele, belki ân-ı vâhidde cemî' mahlûkâtının zevât u ef'âline ilmi şâmil ü muhîtdür. Ve bilesin ki hiç kimesne anun fermânınsız bir nefes getürmege kâdir degildür ve hiç bir müteharrik anun emrinsiz harekete kâdir degildür. Hiçbir vakt u zamân olmamışdur ki Hak *te'âlâ* anda mevcûd olmaya ve dahı bir vakt u zamân olmayırsardur ki Hak *te'âlâ* hâşâ anda mevcûd olmaya, belki ezeldür ve ebedidür ve cenâb-ı İzzet'inden gayrı cemî' eşyâ hâlik ü fânîdür *فَإِنَّ عَلَيْهَا مَنْ كُلُّ وَجْهَةٍ إِلَّا هَالِكٌ شَيْءٌ كُلُّ* ⁸ ve bir yerde dahı buyurur *فَإِنَّ عَلَيْهَا مَنْ كُلُّ*

⁵ "Bir şeyi dilediği zaman, O'nun emri o şeye ancak 'Ol!' demektir. O da hemen oluverir." (Yâsîn, 36/82).

⁶ "Şüphesiz sizin Rabbiniz, gökleri ve yeri altı gün içinde (altı evrede) yaratan ve Arş'a..." (A'râf 7/54).

⁷ "O'ndan çocuk olmamıştır (Kimsenin babası değildir). Kendisi de doğmamıştır (Kimsenin çocuğu değildir). Hiçbir şey O'na denk ve benzer değildir." (İhlâs, 112/3-4).

⁸ "O'nun zatından başka her şey yok olacaktır." (Kasas, 28/88).

أَقَامَ فَقَدَّ أَقَامَهَا فَمَنْ الدِّينِ عِمَادُ الصَّلَاةِ سَلَّمَ وَ عَلَيْهِ اللهُ صَلَّى اللهُ رَسُولُ قَالَ وَ الزَّكَاةَ وَأَتُوا الصَّلَاةَ أَقِيمُوا تَعَالَى اللهُ قَالَ
 “Namâz dînün diregidür.” pes her kimse ki namâzı ikâmet itdi ya’nî ahkâm u şerâ’itiyle edâ eyledi tahkik ol kimesne dînini turgurdi ve ol kimse ki namâzı terk itdi tahkik ol kimesne dînini yıkdı. Ve bir hadîsde dahı vârid olmuşdur ki الصَّلَاةُ مِنَ الْقِيَمَةِ يَوْمَ الْعَبْدِ يُحَاسَبُ مَا أَوَّلُ nesne ki kul andan su’âl olunup muhâsebe olnur namâzdur pes her kimse ki mîzânda anun namâzı râcih gele sâ’ir hayrâtda râcih gelmezse de anı hisâbsız cennete iledürler. Ve eger ma’âzallâh namâzda mîzânı râcih ve ağır gelmeye sâ’ir hayrâtda mîzânı râcih dahı olursa iş müşkil olur...” (47b-48a)

Tokuzuncu fasılda yer alan cemaatle namaz kılmanın fazileti hakkındaki bahsinde mütercim yine hadis alıntılararak meseleleri açıklamaktadır:

“Ve dahı Resûlullâh sallallâhu aleyhi ve sellem buyurur ki مَنِ خَيْرُ الْجَمَاعَةِ مَعَ رَكَعَتَانِ ya’nî iki rek’at namâz cemâ’atle, cemâ’atsiz yüz rek’at namâzdan hayrludur. Ve bir hadîsde dahı buyurdi ki نَاقَةُ الْبِ مَنِ خَيْرُ الْإِمَامِ مَعَ تَكْبِيرِ الْمُؤْمِنِ ya’nî mü’minün imâm ile berâber iftitâh-ı tekbîrin eylemesi hayrludur, bin kırmızı tüylü ve kara gözlü deveden ki anları Allâh için mesâkin ü fukarâya kurbân eyleye...” (51b)

Ezânın fazileti bahsinde ise mütercim, ezânın hükmü üzerine farklı görüşleri okuyucuya sunarak düşüncesini verdiği kişinin ismini ve eserini de söylemektedir:

“...çün mü’ezzin ezâna başlaya, her eşiden mü’mine icâbet vâcibedür. Ammâ tâcü’ş-şerî’a hazretleri icâbet sünnetdür dimiş ve İmâm Nevevî hazretleri Müslim Şerhi’nde icâbet müstehabbedür dimiş ve icâbet mü’ezzinün kavline muvâfakatedür ya’nî mü’ezzinün didüğünü dimekdür عَلَى حَيِّ ve الصَّلَاةُ عَلَى حَيِّ إِلَّا الفَلَاحُ de zîrâ bu iki kelimedede muvâfakat istihzâ olur belki bu ikisinde عَلَى حَيِّ didükde mücîb olan kimse مَا شَاءَ اللهُ وَمَا لَمْ يَشَاءَ وَيَمَّا كَانَ مَا شَاءَ اللهُ diye kütüb-i mu’teberede ketb olunan budur ammâ tercüme olunan kitâbda الصَّلَاةُ عَلَى حَيِّ مِنْ أَجْعَلِنِي اللَّهُمَّ diye deyü kitâbet olunmuşdur. Ammâ meşhûre muhâlifdür ve sabâh namâzı ezânında mü’ezzin الصَّلَاةُ عَلَى حَيِّ مِنْ خَيْرِ الصَّلَاةِ diye deyüp cevâb vire.” (53b-54a)

Mütercim, Hz. Peygamber’in faziletlerini anlattığı fasılda konuya şu cümlelerle giriş yaparak izah etmektedir:

muvaahhide lâzımdur ki bu kelime-i tayyibeye muvâzabet üzre dâ'imâ sıdk u ihlâsıla lisânı üzre icrâ eylemeden hâlî olmaya ki mü'min-i muvaahhidün kalbi hiç nesne ile münevver olup safâ kabûl itmez illâ meger kelime-yi şehâdetle.” (46b-47b)

Envâru'l-Kulûb adlı eserin müterciminin ifade ettiği üzere eser tam bir tercüme hüviyetinde olmayıp gerekli yerlerde alimlerin telif ettiği eserlere başvurduğunu ve meselelere müdahalelerde bulunduğunu söylemektedir:

“Lâkin kitâb-ı mezkûrun nice mevâzi’i kütüb-i mu’teberede muhâlîf olmagıla aynı ile terceme münâsib olmayup mesâ’il-i kesîresi tagyîr ve ulemâ-yı nehârîrün musannefâtından ahz itdügüm üzre tahrîr olunup ekser-i fusûlünde nice mesâ’il-i mühimme ziyâde ilhâk olunmuşdur.” (3a)

Ayrıca mütercim, hadis alıntılarını tercüme ederken Arapça asıllarından ziyade tercüme ettiği kaynak metnin dili olan Farsça’dan çevirdiğini de söylemektedir:

“Ve bu hadîs-i şerîfi ahbâr-ı muğîsden nakl eylemişlerdür ve bu ma’nâsını lisân-ı Fârisî ile tercüme itmüşlerdir. Lâ-cerem biz dahı mütercemu anhu olan kitâb-ı Mesâbihü'l-Îmân’da bulduğumuz minvâl üzre Fârisî’den lisân-ı Türkî ile tercüme eyledük” (49a) Klasik edebiyat geleneğimizde tercüme edilen eserler üzerinde çevirinin niteliği ve ölçütüne binaen birtakım tartışmalar söz konusu olmuştur (Demircioğlu, 2009: 163-169). Bu bağlamda eserlerin tercüme ediliş usullerine yönelik çeviri tarihi çalışmalarıyla bu meseleyi sorunsallaştıran Saliha Parker, bugünün okur ve araştırması ile geleneğin bakış açısı arasındaki farklılığa değinmektedir:

“...çünkü Osmanlının te’lif eser anlayışı ile günümüzün orijinal eser anlayışı aynı değildir. İkisi de Türkçe eser üretme kategorisine girer, ama geleneğe göre te’lif, çoğunlukla yabancı sayılabilecek kaynak ya da kaynaklara dayanan, kısmen terceme olabilen, kısmen yazarın katkılarıyla üretilen bir eser iken, günümüz anlayışında orijinal, yazarın tümüyle kendi ürettiği kabul edilen eserdir.” (Paker, 2014: 38)

Telif ve tercüme eser üretiminin zaman ve kültüre bağlı olarak ayrıştığı kabul edilerek kaynak metnin erek metne aktarımında “sadık tercüme” ve “serbest tercüme” ya da “telif-tercüme” şeklinde kimi kavramlarla karşılanmak istenmiştir (Şimşek, 2020: 100).

Bu eserin, tam metninin yayımlanmasıyla birlikte tercüme edildiği kaynak metin -şuan akıbeti hakkında bir bilgiye sahip değiliz- Mesâbihü'l-Îmân adlı esere de ulaşılarak Envâru'l-Kulûb’un tercüme usulü ve niteliği hususundaki bilgileri daha sağlıklı bir çerçevede verebileceğiz.

SONUÇ

Dönemin padişahı I. Ahmet'e takdim edilen ve kim tarafından tercüme edildiği belli olmayan *Envâru'l-Kulûb* adlı eser, XVII. yüzyılda kaleme alınmış temel dinî konuları ihtivâ eden mensûr bir ilmihaldir. Mütercim, Farsça kaleme alınan *Mesâbîhü'l-Îmân* adlı eserden tercüme ettiği *Envâru'l-Kulûb*'u, bir Müslümanın günlük yaşantısında yükümlü olduğu görev ve sorumluluklarını bilmesi gerektiğini düşünerek iman, ibadet ve ahlâk konuları hakkında hem kendi düşüncelerini hem de diğer âlimlerin eserlerinden bilgiler alarak 50 kısımdan müteşekkil bir eser meydana getirmiştir. Bu bölümlerde namaz, oruç, abdest, dua, zekat, hac gibi temel dini ibadetler hakkında okuyucuya malumat vermenin yanında eserin sonlarında zina, iki yüzlülük, cömertlik ve cimrilik, komşu hukuku, nikah gibi toplumdaki sosyal ilişkilere yönelik meseleleri ele almıştır. Eserin genel yapısına bakıldığı zaman ayet ve hadis alıntılarına mütemediyen başvurarak konunun örneklendirilerek okuyucunun somut bir düşünce elde etmesine kolaylık sağlamıştır.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla yedi nüshası bulunan bu eserin bilimsel bir çalışmayla tenkitli tam metninin yayımlanması ve eser üzerine ayrıntılı incelemeyle Türk Edebiyatı Tarihi'ne yeni bir eser kazandırmak, ilmihal literatürüne de ilave kaynak sağlama temennisindeyiz. Ayrıca tam metninin yayımlanmasından sonra tercüme edilen bu eserin kaynak esere ulaşılmasının ardından erek metin ile arasındaki harfiyyen (birebir) veya mealen (serbest) tercüme olduğuna dair düşünceler tespit edilerek araştırmacıların dikkatine sunulacaktır.

KAYNAKÇA

ARPAGUŞ KELPETİN, Hatice (2000). “İlmihal”, DİA, Cilt: XXII, s. 139-141.

ARPAGUŞ KELPETİN, Hatice (2002). “Bir Telif Türü Olarak İlmihal Tarihi Geçmişi ve Fonksiyonu”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 22, s. 25-56.

Aynacı, Mediha (2009). *Osmanlı Kuruluş Dönemi Türkçe İlmihal Eserleri Çerçevesinde İlmihallerin Fıkhî Yönden Değerlendirilmesi*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.

DEMİRCİOĞLU, Cemal (2009). “Osmanlı Çeviri Tarihi Araştırmaları Açısından “Terceme” ve “Çeviri” Kavramlarını Yeniden Düşünmek”, *Journal of Turkish Studies (Türklük Bilgisi Araştırmaları)*, Cilt: 1, Sayı: 33, s. 159-177.

MEMDUHOĞLU, Adnan (2016). “İlmihâl Edebiyatının Tarihi Serencâmı”, *EKEV Akademi Dergisi*, Sayı: 66, s. 21-50.

PAKER, Saliha (2014). “*Terceme, Te’lif ve Özgünlük Meselesi*”, Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları IX: Metnin Halleri: Osmanlı’da Telif, Tercüme ve Şerh, (Ed: Hatice Aynur, Müjgan Çakır, Hanife Koncu, Ali Emre Özyıldırım), İstanbul: Klasik Yayınları, s.s. 36-71.

ŞİMŞEK, Elif (2020). “Telif-Tercüme Kavramı Bağlamında Vâhidî’nin Saâdetnâm’si Üzerine Düşünceler”, *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Cilt: 60, Sayı: 1, s. 97-111

YAZAR, Sadık (2011). *Anadolu Sahası Klasik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.

YAZAR, Sadık (2014). “Osmanlı Döneminde Fıkıh Sahasında Yapılmış Türkçe Tercümeleler”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt: 12, Sayı: 23, s. 49-166.